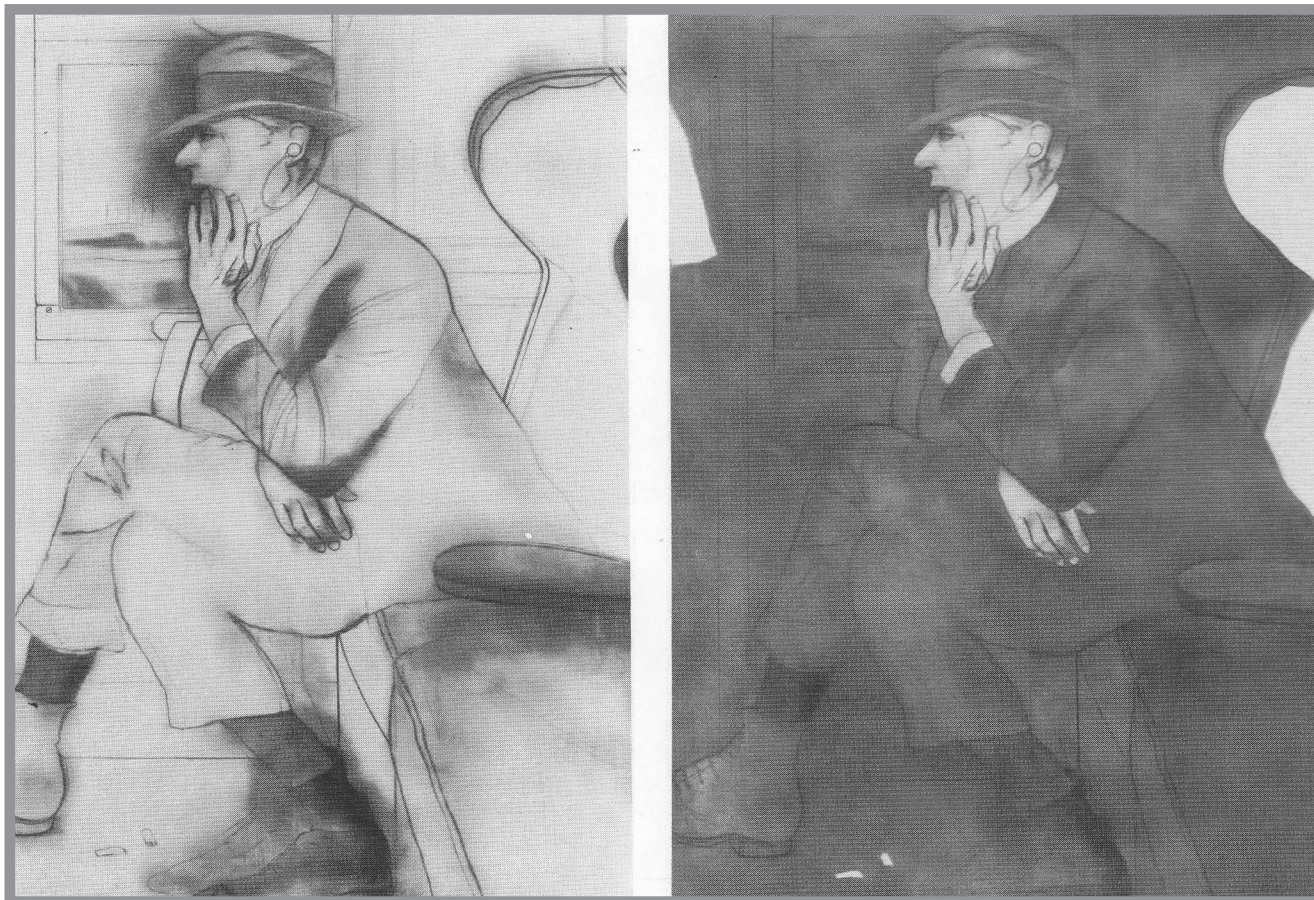

ΦΑΚΕΛΟΣ

ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΣΤΟ ΛΑΟ! Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ*

MARGARET CANOVAN

R. B. Kitaj

Η Margaret Canovan είναι ομότιμος καθηγήτρια του Keele University της Βρετανίας. Έχει ασχοληθεί με το έργο της Hannah Arendt, τον εθνικισμό και τον λαϊκισμό. Από τα έργα της για τον λαϊκισμό ξεχωρίζουμε το άρθρο «Two Strategies for the Study of Politics», Political Studies, τ. 30, τχ. 4, 1982, σ. 544-552 και τα βιβλία Populism, Junction Books, Λονδίνο 1981 και The People, Polity, Καμπριτζ 2005.

Οι λαϊκιστικές κινητοποιήσεις που εισέβαλαν κατά την προηγούμενη δεκαετία στην κεντρική πολιτική σκηνή πολλών δυτικών δημοκρατιών αντιμετωπίζονται συνήθως ως παθολογικά συμπτώματα που απαιτούν κοινωνιολογική εξήγηση.¹ Δεν εξετάζονται ως φαινόμενα που θέτουν σε δοκιμασία τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε την δημοκρατία, και οι θεωρητικοί της δημοκρατίας, μολονότι αφοσιωμένοι στην αύξηση της λαϊκής συμμετοχής στην πολιτική, αποδίδουν ελάχιστη ή και καμία προσοχή στις λαϊκιστικές απόπειρες κινητοποίησης της βάσης. Αν και κατανοητή, η απαξίωση αυτή είναι υπερβολικά βιαστική. Οι λαϊκιστές θεωρούν τους εαυτούς τους αληθινούς δημοκράτες, εκφραστές των λαϊκών παραπόνων και απόψεων που συστηματικά αγνοούνται από τις κυβερνήσεις, τα κυρίαρχα κόμματα και τα μέσα ενημέρωσης. Πολλοί από αυτούς είναι υπέρ της «άμεσης δημοκρατίας» – της λήψης των πολιτικών αποφάσεων μέσω δημοψηφίσματος και λαϊκών πρωτοβουλιών. Ο δεδηλωμένος στόχος τους είναι να εξαργυρώσουν την υπόσχεση της δημοκρατίας για λαϊκή κυριαρχία. Σε τούτο το άρθρο θα υποστηρίξω ότι δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις αξιώσεις αυτές, και ότι η εξέταση της ανησυχητικής επα-

ΣΥΓΧΡΟΝΑ 58 ΘΕΜΑΤΑ

Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 110, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2010, σ. 58-69

νάκαμψης του λαϊκισμού στις κατεστημένες δημοκρατίες μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της πολυπλοκότητας της δημοκρατίας. Ο λόγος είναι ότι οι πηγές του λαϊκισμού εντοπίζονται όχι μόνο στο κοινωνικό πλαίσιο που τροφοδοτεί τη δυσφορία ενός οποιουδήποτε συγκεκριμένου κινήματος, αλλά και στις εντάσεις που αναφύονται στην καρδιά της ίδιας της δημοκρατίας. Προτείνω ότι η δημοκρατία όπως τη γνωρίζουμε έχει δύο όψεις –μία «αλτρωτική» και μία «πραγματιστική»– και ότι η συνύπαρξή τους συνιστά διαρκές κέντρισμα για λαϊκιστικές κινητοποιήσεις. Καταλήγω δε στο συμπέρασμά ότι, αντί για σύμπτωμα «οπισθοδρομικότητας» που θα μπορούσε να ξεπεραστεί,² ο λαϊκισμός είναι η σκιά της ίδιας της δημοκρατίας.

Τι είναι λαϊκισμός;

Πριν ακόμα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε τη σχέση του λαϊκισμού με τη δημοκρατία, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε περί τίνος ακριβώς πρόκειται, καθώς ο «λαϊκισμός» είναι, ως γνωστόν, μια εξαιρετικά νεφελώδης έννοια. Έχει μεν ακριβείς σημασίες στο πλαίσιο ορισμένων εξειδικευμένων λόγων, αλλά οι προσπάθειες εκπόνησης μιας γενικής θεωρίας υπήρξαν προβληματικές.³ Ο (ιδεοτυπικός) απολογισμός που παρουσιάζεται εδώ αφορά τον λαϊκισμό στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, όπου επικρατεί εν πολλοίς συμφωνία ως προς το ποια πολιτικά φαινόμενα εμπίπτουν στην κατηγορία αυτή, χωρίς ωστόσο να αποσαφηνίζεται τι ακριβώς τα καθιστά λαϊκιστικά. Η εννοιολογική αποσαφήνιση μπορεί κατά τη γνώμη μου να επιτευχθεί, αν αναπροσανατολίσουμε την προσοχή μας από την ιδεολογία και τα περιεχόμενα της πολιτικής των λαϊκιστικών κινήματων προς δομικούς παράγοντες. Ως λαϊκισμός στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες είναι προσφορότερο να θεωρείται κάθε επίκληση του «λαού» εναντίον τόσο της κατεστημένης δομής της εξουσίας όσο και των κυρίαρχων ιδεών και αξιών της κοινωνίας. Το δομικό αυτό γνώρισμα υπαγορεύει με τη σειρά του το χαρακτηριστικό πλαίσιο νομιμοποίησης του λαϊκισμού, το πολιτικό στυλ και την «διάθεση» του. Κάθε ένα από αυτά τα σημεία χρειάζεται περαιτέρω ανάπτυξη πριν καταπαιστούμε με το κεντρικό θέμα του άρθρου.

Ο λαϊκισμός και οι δομές εξουσίας

Είναι γενικότερα παραδεκτό ότι τα λαϊκιστικά κινήματα είναι (κατά τη διατύπωση του Paul Taggart) «του λαού και όχι του συστήματος».⁴ Περιλαμβάνουν κάποια μορφή εξέγερσης κατά της κατεστημένης δομής της εξουσίας στο όνομα του λαού. Στο πλαίσιο των δημοκρατικών συστημάτων, αυτό συχνότατα συνεπάγεται την επίθεση ενάντια στα κατεστημένα κόμματα.⁵ Η αντισυστημική

ωστόσο κινητοποίηση δεν αρκεί αφ' εαυτής για την ταυτοποίηση λαϊκιστικών πολιτικών, γιατί μια τέτοια κατηγοριοποίηση θα συμπεριλάμβανε και τα «νέα κοινωνικά κινήματα» τα οποία αναγνωρίζονται γενικά ως κάτι το διαφορετικό.⁶ Η κρίσιμη διαφορά έγκειται στο ότι ενώ και τα δύο κινήματα είναι αντισυστημικά, ο λαϊκισμός αμφισβητεί όχι μόνο τους κατόχους της κατεστημένης εξουσίας, αλλά και τις αξίες της ελίτ. Το μένος του λαϊκισμού στρέφεται όχι μόνο εναντίον του οικονομικού και πολιτικού κατεστημένου, αλλά και εναντίον των διαμορφωτών της κοινής γνώμης, της ακαδημαϊκής κοινότητας και των μέσων. Όταν ο Jean-Marie Le Pen του Front National ισχυρίζεται ότι «φωνάζει αυτά που ο λαός σκέπτεται μέσα του», αψηφώντας την παρισινή και την ευρωπαϊκή ελίτ, η κίνησή του αυτή είναι χαρακτηριστικότερη του λαϊκισμού, όπως αυτός εμφανίζεται στα τυπικώς δημοκρατικά συστήματα.⁷

Ο λαϊκισμός, νοούμενος με την δομική αυτή έννοια μπορεί να έχει διαφορετικά περιεχόμενα ανάλογα με το κατεστημένο εναντίον του οποίου κινητοποιείται. Στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής, για παράδειγμα, οι λαϊκιστές σε μια χώρα όπου δεσπόζει η υψηλή φορολογία για την χρηματοδότηση ενός γενναιόδωρου κράτους πρόνοιας ενδέχεται να υιοθετήσουν μια ατζέντα οικονομικού φιλελευθερισμού,⁸ ενώ άλλοι λαϊκιστές σε μια διαφορετική συγκυρία αντιδρούν στην ηγεμονία της ελεύθερης αγοράς απαιτώντας προστατευτισμό και περισσότερη κρατική πρόνοια. Αυτό αφ' εαυτού δεν αποδεικνύει (όπως συχνά υποστηρίζεται) ότι οι λαϊκιστές είναι χωρίς αρχές ή ότι τελούν σε σύγχυση, σημαίνει απλώς ότι εκείνο που καθιστά κάποιον λαϊκιστή είναι η αντίδρασή του ενάντια στη δομή εξουσίας. Οι λαϊκιστικές αξίες διαφέρουν επίσης ανάλογα με τα συμφραζόμενα, καθώς συναρτώνται από τον χαρακτήρα των ελίτ και του κυρίαρχου πολιτικού λόγου. Στις περιπτώσεις εκείνες (όπως στις σύγχρονες δυτικές δημοκρατικές χώρες) όπου η πολιτική κουλτούρα των ελίτ είναι εμποτισμένη με τις φιλελεύθερες αξίες του ατομισμού, του διεθνισμού, της πολυπολιτισμικότητας, της επιτρεπτικότητας και της πίστης στην πρόοδο, ο λαϊκισμός είναι κατά το μάλλον ή ήττον αναγκασμένος να αντιταχθεί σε αυτές τις αξίες, ορισμένες μάλιστα φορές μπορεί να αναπτυχθεί και ως εναλλακτική κοσμοθεωρία. Με αυτήν την έννοια μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ύπαρξη μιας κάποιας λαϊκιστικής ιδεολογίας είναι δυνατή.⁹ Όμως οι προσπάθειες να ορισθεί ο λαϊκισμός με όρους ιδεολογίας δεν τελεσφορούν, γιατί, καθώς αλλάζει το πλαίσιο, η χαρακτηριστική αντι-ελιτιστική κινητοποίηση ενδέχεται να είναι αντίδραση σε ένα διαφορετικό ιδεολογικό περιβάλλον. Στην διαφωτιστική του μελέτη για «τη λαϊκιστική πίστη» στην αμερικανική ιστορία, ο Michael Kazin παρατηρεί ότι εκείνο που αποκαλεί «γλώσ-

σα» του λαϊκισμού ενέπνεε για περισσότερο από έναν αιώνα κινήματα που ήταν σαφώς ριζοσπαστικά και συχνά εμφανώς τοποθετημένα στην Αριστερά. Μόνο κατά τη δεκαετία του 1940 ξεκίνησε ο αμερικάνικος λαϊκιστικός λόγος «μια μετατόπιση από τα Αριστερά προς τα Δεξιά»¹⁰ που αντιπαρέθετε τον «λαό» στη νέα φιλελεύθερη ελίτ. Το κοινό χαρακτηριστικό των δύο περιπτώσεων ήταν η κινητοποίηση συμφερόντων και απόψεων που, στα μάτια των υποστηρικτών τους, οι κρατούντες αμελούσαν, όσο κι αν η συμβατική πολιτική επιδείκνυε το ενδιαφέρον της γι' αυτά.

Επικλήσεις του «λαού»

Ο λαϊκισμός δεν αποτελεί μόνο αντίδραση εναντίον των δομών εξουσίας, αλλά και έκκληση προς μια αναγνωρισμένη αρχή [authority]. Οι λαϊκιστές αντλούν τη νομιμοποίηση τους εκ του γεγονότος ότι μιλούν στο όνομα του λαού· με άλλα λόγια, ισχυρίζονται ότι αντιπροσωπεύουν το υποκείμενο της δημοκρατικής κυριαρχίας και όχι ένα μερικό συμφέρον όπως μια οικονομική τάξη. Αν και οι οικονομικές αδικίες είναι πάντα σημαντικές για τα λαϊκιστικά κινήματα, αυτές τελικά μεταφράζονται σε πολιτικά ζητήματα που άπτονται της δημοκρατικής εξουσίας.¹¹ Ο ισχυρισμός ότι μιλούν για λογαριασμό του λαού είναι κάθε άλλο παρά αυτονόητος, καθώς ο όρος «λαός» είναι αμφιλεγόμενος και οι λαϊκιστές συνήθως χειρίζονται με επιδεξιότητα τις ρητορικές του δυνατότητες. Χάριν ακριβείας, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε τρεις διαφορετικές σημασίες με τις οποίες η εν λόγω λέξη εμφανίζεται στον λαϊκιστικό λόγο, αν και πρακτικά τείνουν να συγχέονται.¹²

Μία περίπτωση αποτελεί η επίκληση του ενωμένου λαού, του έθνους ή της χώρας, κατ' αντιδιαστολών προς τα κόμματα ή τις φατρίες που τον διαιρούν. Ένα κλασικό παράδειγμα είναι το σύνθημα «United We Stand» που χρησιμοποιήθηκε από τον Ross Perot στην εκστρατεία του για τις αμερικάνικες προεδρικές εκλογές. Η εικόνα του «λαού» ως ενιαίου σώματος προϋποθέτει τη δυσανασχέτηση με τις κομματικές έριδες και μπορεί να ενθαρρύνει την υποστήριξη ενός ισχυρού ηγέτη, εάν είναι διαθέσιμο ένα χαρισματικό άτομο ικανό να προσωποποιήσει τα συμφέροντα του έθνους. Με την ιδέα αυτή της ενότητας συμφύρεται, αν και από ορισμένες απόψεις αποκλίνει από αυτήν, και η ιδέα του δικού μας λαού, η οποία συχνά παραπέμπει στην εθνοτική ομογένεια. Ενώ η πρώτη επίκληση είναι ενοποιητική (τουλάχιστον ως προς τη μορφή), η δεύτερη είναι διχαστική, καθώς διακρίνει τους ανήκοντες στον λαό –τους δικούς μας– από τους μη ανήκοντες, τους αλλογενείς μετανάστες για παράδειγμα. Πρόκειται για τη διάσταση του λαϊκισμού που θορυβεί τους φιλελεύθερους σχολιαστές, όπως η περίπτωση που

το Front National διατυπώνει το αίτημα «*πρώτα οι Γάλλοι*» στην εύρεση εργασίας, στέγασης και κοινωνικής πρόνοιας. Το να υποθέτει κανείς, ωστόσο, ότι οι λαϊκιστές είναι απλώς δεξιόι παραγνωρίζει την εξισωτική παρόρμηση που εκφράζεται σε μια τρίτη παραλλαγή της επίκλησης του λαού: στην κινητοποίηση δηλαδή εκείνου που παλιότερα ονομαζόταν «κοινός λαός»¹³ [common people] αλλά θα ήταν σήμερα προτιμότερο να αποκληθεί «*απλός λαός*» [ordinary people], κατ' αντιδιαστολών προς την προνομιούχο και υψηλής μόρφωσης κοσμοπολίτικη ελίτ. Οι λαϊκιστές στις κατεστημένες δημοκρατίες ισχυρίζονται ότι μιλούν εκ μέρους της «σιωπηλής πλειοψηφίας» του «απλού, έντιμου λαού», του οποίου τα συμφέροντα και οι απόψεις (όπως υποστηρίζουν οι λαϊκιστές) μονίμως παραγκωνίζονται από τις αλαζονικές ελίτ, τους διεφθαρμένους πολιτικούς και τις θορυβώδεις μειοψηφίες.¹⁴ Η εμπειρία θέτει υπό αμφισβήτηση τον ισχυρισμό των λαϊκιστών ότι αντιπροσωπεύουν την μάζα του λαού, καθώς οι καμπάνιες τους σπάνια προσελκύουν την πλειοψηφία των ψήφων. Το ότι όμως μετέρχονται όλες αυτές τις διαφορετικές μορφές επίκλησης του λαού πιστοποιεί ότι βασίζονται σε μεγάλο βαθμό σε ένα πλαίσιο νομιμοποίησης που προκύπτει από ορισμένες αντιλήψεις για τη λαϊκή εξουσία· με άλλα λόγια, από μια ιδέα για τη δημοκρατία.

Το στυλ της λαϊκιστικής πολιτικής

Οι λαϊκιστικές εκκλήσεις προς το λαό διατυπώνονται σε ένα ιδιαίτερο στυλ, χαρακτηριστικά «δημοκρατικό», καθότι απευθύνονται στον απλό λαό. Κεφαλαιοποιώντας τη λαϊκή δυσφορία απέναντι στην επαμφοτερίζουσα στάση και τη γραφειοκρατική ρητορεία των πολιτικών, καμαρώνουν για την απλότητα και την ευθύτητά τους.¹⁵ Όταν μέλη του πολιτικού κατεστημένου κατηγορούνται ότι υιοθετούν «λαϊκιστικές» τακτικές, ένα από τα τεκμήρια που προσκομίζονται προς τούτο είναι η προθυμία και η δυνατότητά τους να επικοινωνούν με αυτό το άμεσο, λαϊκότερο στυλ [tabloid style]. Όμως η απλή και άμεση γλώσσα δεν είναι αρκετή για να χαρακτηρίσουμε έναν πολιτικό ως λαϊκιστή, εκτός κι αν είναι έτοιμος ή έτοιμη να προσφέρει εξ ίσου απλές και άμεσες πολιτικές αναλύσεις και προτάσεις. Οι λαϊκιστές εκθειάζουν τη διαφάνεια και απεχθάνονται τη συσκοτίση: καταγγέλλουν τις συναλλαγές που γίνονται πίσω από κλειστές πόρτες, τους ύποπτους συμβιβασμούς, τις περίπλοκες διαδικασίες, τις μυστικές συμφωνίες και τις τεχνικές παραμέτρους που μόνο ειδικοί μπορούν να κατανοήσουν.¹⁶ Οι πολιτικές που αποβλέπουν στην οικοδόμηση συμμαχιών είναι, για τους λόγους αυτούς, προφανώς εκτεθειμένες σε λαϊκιστικές επιθέσεις,¹⁷ ενώ ευκολότατο στόχο αποτελούν και οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹⁸ Οι λαϊκιστές ισχυρίζονται ότι όλη αυτή η πολυπλοκότητα δεν είναι παρά ένα

ιδιοτελές τέχνασμα που διαιωνίζουν οι επαγγελματίες πολιτικοί και ότι οι λύσεις για τα προβλήματα που απασχολούν τον απλό λαό είναι κατ' ουσίαν, και αυτές, απλές.

Η λαϊκιστική διάθεση

Το βασικό δομικό χαρακτηριστικό του λαϊκισμού, η λαϊκή κινητοποίηση ενάντια στις πολιτικές και διανοητικές ελίτ, προϋποθέτει, όχι μόνο ένα άμεσο, απλό στυλ, αλλά και μια χαρακτηριστική *διάθεση*. Η λαϊκιστική πολιτική δεν είναι η συνηθισμένη πολιτική της ρουτίνας. Έχει την ανανεωτική αύρα ενός κινήματος ενεργοποιούμενου από τον ενθουσιασμό που προσελκύει στην πολιτική αρένα ανθρώπους συνήθως απολιτικούς.¹⁹ Αυτό το εξόχως συναισθηματικό συστατικό έχει τη δύναμη να μετατρέψει την πολιτική σε μια εκστρατεία για τη σωτηρία της χώρας ή σε εγχείρημα μιας μεγάλης αλλαγής. Συναφής με τη διάθεση αυτή είναι και η τάση να επικεντρώνονται τα έντονα συναισθήματα στο πρόσωπο ενός χαρισματικού ηγέτη.²⁰ Η προσωποποίηση της πολιτικής είναι συνηθισμένο παρακολούθημα της αντίδρασης προς την πολιτική ρουτίνας. Απορρίπτοντας απολιθωμένες θεσμικές δομές, συμπεριλαμβανομένων των στρωμάτων της γραφειοκρατίας, οι λαϊκιστές υμνούν τόσο την αυτενέργεια της λαϊκής βάσης όσο και τον στενό προσωπικό δεσμό μεταξύ του ηγέτη και των οπαδών του.²¹

Μελετητές οι οποίοι εξετάζουν την άνοδο του Χίτλερ και άλλων φασιστών ηγετών στην εξουσία (ή, ανατρέχοντας ακόμα πιο πίσω στην ιστορία, την παραδοσιακή σχέση μεταξύ της πολιτικής των μαζών, των δημαγωγών και του «καισαρισμού») συνδέουν συχνά τον λαϊκισμό με την επικίνδυνη χειραγώγηση από την πλευρά του ηγέτη και την ανησυχητική ανορθολογικότητα από την πλευρά των οπαδών.²² Μολονότι όμως οι αναλύσεις αυτές έχουν κάποια βάση, οφείλουμε να αντισταθούμε στον πειρασμό να ξεγράψουμε τον λαϊκισμό εν γένει ως ένα παθολογικό σύμπτωμα. Η προσοχή μας στο παρόν άρθρο εστιάζεται στα λαϊκιστικά κινήματα που αναπτύσσονται σε ώριμα και ισχυρά δημοκρατικά συστήματα. Τα κινήματα αυτά δεν προτείνουν την κατάργηση των ελεύθερων εκλογών και την εγκαθίδρυση δικτατοριών, ενώ ο θαυμασμός τους για το ελβετικό σύστημα της λαϊκής πρωτοβουλίας και των δημοψηφισμάτων είναι δύσκολο να εκληφθεί ως επικίνδυνο σύμπτωμα τυραννικών τάσεων.²³ Με άλλα λόγια, οφείλουμε να λάβουμε σοβαρά υπόψη το λαϊκιστικό αίτημα για δημοκρατική νομιμοποίηση.²⁴ Αν δεν το κάνουμε, θα χάσουμε την ευκαιρία να κατανοήσουμε σημαντικές παραμέτρους της ίδιας της φύσης της δημοκρατίας.

Είναι ο λαϊκισμός δημοκρατικός;

Όπως είδαμε, οι λαϊκιστές επιδιώκουν την κινητοποίηση του εκλογικού σώματος εναντίον των κατόχων της εξου-

σίας και των διαμορφωτών της κοινής γνώμης. Εκ πρώτης όψεως, η επίκληση της λαϊκής βάσης με αυτό τον τρόπο φαίνεται ως κάτι το δημοκρατικό· άλλωστε, τα δημοψηφίσματα και οι λαϊκές πρωτοβουλίες που ευνοούν οι λαϊκιστές αναφέρονται παντού στην βιβλιογραφία των πολιτικών επιστημών ως «άμεση δημοκρατία».²⁵ Οι ορισμοί της δημοκρατίας είναι εξαιρετικά αμφιλεγόμενοι και οι σύγχρονοι θεωρητικοί έχουν την τάση να αποφεύγουν τη συζήτηση περί λαϊκής κυριαρχίας. Πολύ δύσκολα όμως θα μπορούσε να αμφισβητηθεί ότι η λαϊκή κυριαρχία και η λαϊκή βούληση είναι κεντρικές έννοιες της δημοκρατίας.²⁶ Γιατί λοιπόν οι λαϊκιστές δεν αναγνωρίζονται ως οι αληθινοί δημοκράτες που οι ίδιοι διατείνονται ότι είναι; Πώς είναι δυνατόν συχνά να θεωρούνται ως επικίνδυνοι για τη δημοκρατία; Και μάλιστα τόσο πιο επικίνδυνοι όσο μεγαλύτερη η λαϊκή τους υποστήριξη;

Η απάντηση που συνήθως δίνεται στο ερώτημα αυτό είναι ότι η δημοκρατία, όπως τη γνωρίζουμε, είναι *φιλελεύθερη* και ότι ο λαϊκισμός είναι επικίνδυνος επειδή είναι *αντιφιλελεύθερος*. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, εκείνο που καθιστά τη φιλελεύθερη δημοκρατία ευάλωτη είναι ότι η σχέση ανάμεσα στις δύο πτυχές της είναι «ταυτόχρονα μια σχέση αμοιβαίας αναγκαιότητας, αλλά και πηγή εντάσεων ή ανταγωνισμών».²⁷ Ο Beetham (στον οποίο ανήκουν τα λόγια αυτά) τονίζει ότι πολλές πτυχές της φιλελεύθερης κληρονομιάς, όπως η ελευθερία της έκφρασης και το κράτος δικαίου, είναι πραγματικά θεμελιώδεις για τη διατήρηση της ίδιας της δημοκρατίας. Παραδέχεται ωστόσο ότι οι φιλελεύθερες αρχές θέτουν και περιορισμούς στη δημοκρατία και ότι η ακριβής στάθμιση της σχέσης τους είναι προς συζήτηση. Άλλοι θεωρητικοί έχουν υποστηρίξει ότι η «λαϊκιστική δημοκρατία» είναι μια εκδοχή της δημοκρατίας απαλλαγμένη τους φιλελεύθερους περιορισμούς, διαπνεόμενη από μια λογική της πλειοψηφίας που αγνοεί ή παρακάμπτει τα δικαιώματα των μειοψηφιών.²⁸

Ένας δεύτερος τρόπος συσχέτισης του λαϊκισμού με τη δημοκρατία είναι η υπογράμμιση του αναπόφευκτου χάσματος στο εσωτερικό της τελευταίας μεταξύ του ιδεατού και του πραγματικού, της επαγγελίας και της επιτέλεσης. Αυτή η άποψη έχει αναλυθεί με μεγάλη οξυδέρκεια από τον Sartori.²⁹ Καμία όμως από αυτές τις απαντήσεις στο ζήτημα του λαϊκισμού δεν είναι απολύτως ικανοποιητική. Η πρώτη ανάλυση, καθώς εστιάζει την προσοχή της στις εντάσεις που παράγονται στο εσωτερικό της «φιλελεύθερης δημοκρατίας», φαίνεται να υπονοεί ότι όσο κι αν υστερούν οι λαϊκιστές από τη σκοπιά του φιλελευθερισμού, αξιολογούνται θετικότερα από τη σκοπιά της δημοκρατίας.³⁰ Η δεύτερη αφήνει να εννοηθεί ότι η *ιδανική* δημοκρατία συμπίπτει με το όνειρο των λαϊκιστών, αν και η δημοκρατική πρακτική αδυνατεί να ανταποκριθεί στις

απαιτήσεις του. Στο υπόλοιπο αυτού του άρθρου προτίθεται να παρουσιάσω μια διαφορετική ανάλυση των περιπλοκών της δημοκρατίας λαμβάνοντας υπόψη τις προηγούμενες προσεγγίσεις, με τρόπο όμως που θα ρίξει, όπως πιστεύω, περισσότερο φως στην προβληματική σχέση μεταξύ λαϊκισμού και δημοκρατίας, και ίσως στο φαινόμενο της σύγχρονης δημοκρατίας γενικότερα. Η βασική μου θέση είναι ότι η δημοκρατία, όπως τη γνωρίζουμε, έχει δύο όψεις, μία «λυτρωτική» και μία «πραγματιστική», και ότι ο λαϊκισμός αναπτύσσεται στο πεδίο που ορίζει η μεταξύ τους ένταση. Στο σημείο αυτό θα χρειαστεί να παρακάμψουμε για λίγο το θέμα της δημοκρατίας, ούτως ώστε να θέσουμε τις βάσεις της ανάλυσής μας.

Λυτρωτική πολιτική και πραγματιστική πολιτική

Επιχειρώντας να εντάξω τη δημοκρατία σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μελέτης που πραγματεύεται διαφορετικά στυλ πολιτικής, θα χρησιμοποιήσω ως βάση το έργο του Michael Oakeshott. Ο Oakeshott είναι ευρύτερα γνωστός για την κριτική του στον πολιτικό «ορθολογισμό» και ως υπερασπιστής του περιορισμένου στυλ πολιτικής που ο ίδιος έχει χαρακτηρίσει ως «πολιτική ένωση» [civil association].³¹ Ενώ όμως η προτίμησή του για μια συγκρατημένη, αριστοκρατική πολιτική είναι πρόδηλη, στα πιο επεξεργασμένα έργα του στο πεδίο της πολιτικής σκέψης αίρεται υπέρ των πολιτικών του συμπαθειών και αναγνωρίζει ότι τα ανταγωνιστικά ρεύματα της σύγχρονης πολιτικής είναι και συμπληρωματικά: ότι το κράτος, ως κατά σκοπόν «εγχειρηματική ένωση» [enterprise association], δεν θα μπορούσε ποτέ να αντικατασταθεί πλήρως από την «πολιτική ένωση», ούτε η σκεπτικιστική πολιτική από την «πολιτική της πίστης».

Εδώ μας ενδιαφέρει αυτή η τελευταία αντίθεση. Σε ένα δοκίμιο που δημοσιεύτηκε μετά θάνατον, ο Oakeshott υποστηρίζει ότι κατά τα τελευταία πεντακόσια χρόνια οι πολιτικές της Ευρώπης έχει σημαδευτεί από την ένταση δύο πολιτικών στυλ, μία ένταση που έχει επηρεάσει τόσο τη θεωρία, όσο και την πρακτική της διακυβέρνησης, κληροδοτώντας μας ένα εξαιρετικά ασαφές πολιτικό λεξιλόγιο. Αυτά τα δύο στυλ τα ονόμασε «πολιτική της πίστης» και «πολιτική του σκεπτικισμού». Στην πρώτη περίπτωση, η πολιτική εκλαμβάνεται ως το μέσο για την επίτευξη της τελειότητας ή της λύτρωσης σε τούτον εδώ τον κόσμο. Η λύτρωση θα μπορούσε να γίνει κατανοητή με όρους θρησκευτικούς ή κοσμικούς, αλλά και στις δύο περιπτώσεις υποτίθεται ότι μπορεί να την εξασφαλίσει η κυβερνητική δράση. Η πολιτική της πίστης λοιπόν συνεπάγεται την κινητοποίηση του λαϊκού ενθουσιασμού για ένα τέτοιο εγχείρημα, την επιδίωξη αυξημένης ισχύος για την επίτευξή του, αλλά και την βεβαιότητα ότι μια τέτοια ισχύς μπορεί με ασφάλεια να εναποτεθεί σε ανθρώπινα

χέρια. Οι θιασώτες του συγκεκριμένου στυλ δυσφορούν με κάθε νομικιστικό περιορισμό που θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιο στο δρόμο για τη σωτηρία.

Η πολιτική του σκεπτικισμού, αντιθέτως, είναι καχύποπτη τόσο απέναντι στη εξουσία όσο και απέναντι στον ενθουσιασμό, και έχει πολύ μικρότερες προσδοκίες ως προς αυτά που μπορεί να πετύχει μια κυβέρνηση. Για τους υποστηρικτές της πολιτικής του σκεπτικισμού, η πολιτική δεν έχει κανέναν υπέρτατο στόχο, εκτός από τη διατήρηση της τάξης και την μείωση των ενδεχόμενων αιτιών σύγκρουσης μέσω της συντήρησης και της βελτίωσης της πολύτιμης κληρονομιάς δικαιωμάτων και θεσμών. Γι' αυτό το στυλ πολιτικής, αποφασιστική σημασία έχει η εμπέδωση του κράτους δικαίου.³²

Κανένας αναγνώστης του δοκιμίου δε θα μπορούσε να αμφιβάλει για το στυλ πολιτικής που προτιμά ο Oakeshott. Τονίζει ωστόσο ο Oakeshott ότι και τα δύο στυλ, όπως αυτός τα παρουσιάζει, είναι «αφαιρέσεις» από συγκεκριμένες πρακτικές, η οποίες στην πραγματικότητα είναι πολύ πιο ανάμεικτες.³³ Παραδέχεται επιπλέον ότι και τα δύο στυλ είναι αναπόφευκτα. Ανεξέλεγκτη από τον σκεπτικισμό, η πολιτική της πίστης θα αυτοϋπονομευόταν εξ αιτίας των ολοκληρωτικών της αξιώσεων· ωστόσο, «χωρίς την έλξη που ασκεί η πίστη [...] η διακυβέρνηση κατά το σκεπτικιστικό στυλ θα ήταν εκτεθειμένη στη νέμεση του πολιτικού αναχωρητισμού».³⁴ Χωρίς αμφιβολία ο Oakeshott υπερτονίζει τα μειονεκτήματα της πίστης ενώ υποβαθμίζει εκείνα του σκεπτικισμού. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι, εφόσον η διάθεση της σύγχρονης πολιτικής ρέπει προς την πίστη, όποιος ανησυχεί για την ευστάθεια του πλοίου του κράτους οφείλει να ρίξει το βάρος του στη σκεπτικιστική πλευρά.³⁵ Μολαταύτα, η κεντρική θέση του δοκιμίου είναι ότι, παρά τη μεταξύ τους ένταση, τα δύο στυλ είναι αδιαχώριστα στην σύγχρονη πολιτική.

Η ανάλυση αυτή μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να διαφωτίσει ορισμένες σκοτεινές περιοχές της πολιτικής εμπειρίας. Πιο συγκεκριμένα, θα υποστηρίξω ότι μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη δημοκρατία ως φαινόμενο, και ιδιαίτερα την τρωτότητά της από την λαϊκιστική πρόκληση, αν τη δούμε ως το σημείο συνάντησης δύο αντιτιθέμενων στυλ πολιτικής. Καθώς προτίθεται να εκμεταλλευτώ απλώς τη διάκριση που εισάγει ο Oakeshott, και όχι να την υιοθετήσω εξ ολοκλήρου, θα μετονομάσω αυτά τα αντιτιθέμενα στυλ, αποκαλώντας τα αντιστοίχως «λυτρωτικό» και «πραγματιστικό» στυλ_ εκείνο δε που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια είναι να εξετάσουμε τι προκύπτει εάν προσεγγίσουμε τη δημοκρατία από τη μία ή την άλλη σκοπιά. Πριν αφήσουμε, ωστόσο, τον Oakeshott πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή σε μία περιέργη και σημαντική συνέπεια του τρόπου με τον οποίο χαρτογραφεί το πολιτικό φάσμα. Η

«σκεπτικιστική πολιτική» του δοκιμίου που εξετάσαμε έχει μια προφανή συνάφεια όχι μόνο με την πρακτική της «πολιτικής ένωσης» που αναπτύσσει στο έργο του *Human Conduct*, αλλά και με τη «φροντίδα για τις διευθετήσεις» που περιγράφει στο *Rationalism in Politics*, στο πλαίσιο μιας παράδοσης της συμπεριφοράς. Μπορεί να αληθεύει, επομένως, ότι και τα αντίθετά τους έχουν πολλά κοινά, και ότι (παρά τις εντυπώσεις), ο «ορθολογισμός» και «η πίστη» δεν απέχουν και τόσο πολύ μεταξύ τους ως εφιαλτήρια για τη διεξαγωγή της πολιτικής. Θα υποστηρίξω παρακάτω ότι εδώ λανθάνει μια σημαντική ιδέα, και ότι η «λυτρωτική» δημοκρατία κομίζει έναν ρομαντισμό που, αφ' ενός, μεταπίπτει βαθμιαίως στη λαϊκιστική ρητορική, ενώ, αφ' ετέρου, συντηρεί ορθολογιστικές ουτοπίες. Ο άμεσος στόχος μας, εντούτοις, είναι να εντάξουμε τη δημοκρατία στο θεωρητικό πλαίσιο που έχουμε χαρτογραφήσει και να διευκρινίσουμε τις συνέπειες της κίνησης αυτής.

Οι δύο όψεις της δημοκρατίας

Με βάση αυτές τις ιδέες για τα δύο στυλ της σύγχρονης πολιτικής και τη συστηματική αμφισημία των πολιτικών εννοιών που χαρακτηρίζονται από αυτά, μπορούμε, πιστεύω, να κατανοήσουμε τη σύγχρονη δημοκρατία (ιδέα και φαινόμενο) ως το σημείο διασταύρωσης μεταξύ των λυτρωτικών και των πραγματιστικών μορφών πολιτικής. Σε τούτη την ενότητα, θα υποστηρίξω ότι η δημοκρατία εμφανίζει δύο όψεις, μία λυτρωτική και μία πραγματιστική· ότι μολοντί οι όψεις αυτές αντιτίθενται, είναι και αλληλοεξαρτώμενες· και ότι μεταξύ τους υφίσταται ένα κενό εντός του οποίου μπορεί να ευδοκιμήσει ο λαϊκισμός.

Με δυο λόγια, θα μπορούσε κανείς να απεικονίσει την πραγματιστική όψη της δημοκρατίας με το σλόγκαν «κάλπες, όχι σφαίρες», ή (με πιο ακαδημαϊκούς όρους) ως «ένα σύστημα επίλυσης διαφορών χωρίς αλληλοσκοτωμούς».³⁶ Μια αντίστοιχη σχηματική αναπαράσταση της λυτρωτικής όψης της δημοκρατίας θα μπορούσε να είναι το απόφθεγμα «*vox populi vox dei*», ή το σλόγκαν «κυβέρνηση του λαού, από τον λαό, για τον λαό». Ας σημειωθεί ότι η διαφορά και η ένταση μεταξύ των δύο αυτών όψεων δεν αντιστοιχεί με την (προαναφερθείσα) ένταση μεταξύ του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας, καθόσον ο ίδιος ο φιλελευθερισμός έχει μια λυτρωτική και μια πραγματιστική όψη.³⁷ Ούτε ισοδυναμεί με την ένταση (που περιγράφεται από τον Sartori) μεταξύ των δημοκρατικών ιδανικών και της πραγματικότητας. Μάλιστα, η ίδια η πραγματιστική όψη της δημοκρατίας ενσωματώνει πολιτικά ιδανικά (κατ' εξοχήν: την ειρήνη, τη σταθερότητα, τη μετριοπάθεια)³⁸ που διαφέρουν από τις κατευθυντήριες ιδέες της λυτρωτικής δημοκρατίας. Προ-

κειμένου να ξεκαθαρίσω τι περιλαμβάνει η διάκριση αυτή, θα επισημάνω τρεις πτυχές της αντίθεσης και θα τις υποβάλλω σε λεπτομερή εξέταση:

(1) Η δημοκρατία είναι ένα λυτρωτικό όραμα, το οποίο ανήκει στην οικογένεια των σύγχρονων ιδεολογιών που υπόσχονται τη σωτηρία μέσω της πολιτικής. Πρακτικά, εντούτοις, αποτελεί και μέσο ειρηνικής επίλυσης των συγκρούσεων στις σύγχρονες κοινωνίες μέσω μιας ιδιαίτερα ενδεχομενικής συνάρθρωσης κανόνων και πρακτικών.

(2) Η έννοια της λαϊκής εξουσίας αποτελεί τον πυρήνα του λυτρωτικού οράματος: ο λαός είναι η μόνη πηγή νομιμοποίησης των αρχών (authority), και η σωτηρία αποτελεί μια επαγγελία στον βαθμό που ο λαός παίρνει την τύχη στα χέρια του. Από πραγματιστική όμως άποψη, η δημοκρατία είναι απλώς μια μορφή διακυβέρνησης, ένας τρόπος διαχείρισης εκείνου που είναι πάντοτε μια συγκεκριμένη πολιτεία ανάμεσα σε άλλες σε έναν περίπλοκο κόσμο.

(3) Πρακτικά, η δημοκρατία σημαίνει θεσμούς: θεσμούς, όχι μόνο για να περιοριστεί η εξουσία, αλλά και για να συνταχθεί και να καταστεί αποτελεσματική. Στην λυτρωτική όμως δημοκρατία (όπως και στην λυτρωτική πολιτική γενικότερα) υπάρχει μια ισχυρή αντιθεσμική παρόρμηση: η ρομαντική ροπή προς την αμεσότητα, τον αυθορμητισμό και την υπέρβαση της αλλοτρίωσης.

Παρακάτω θα υποστηρίξω ότι οι δύο όψεις της δημοκρατίας είναι σαν ένα ζεύγος άρρηκτα συνδεδεμένων σημαίων διδύμων που διαρκώς καυγαδίζουν, και ότι συνεπώς αποτελεί ψευδαίσθηση η υπόθεση ότι θα μπορούσαμε να έχουμε τη μία χωρίς την άλλη. Ωστόσο, οι μεταξύ τους εντάσεις είναι πολύ μεγάλες, και αυτές ακριβώς οι εντάσεις δίνουν το ερέθισμα για τις λαϊκιστικές κινητοποιήσεις που συνοδεύουν τη δημοκρατία σαν σκιά. Ας εξετάσουμε τώρα λεπτομερέστερα αυτές τις τρεις ιδιαίτερες εντάσεις, και με ποιο τρόπο συμβάλλει η κάθε μια από αυτές στην εμφάνιση του λαϊκισμού. Θα ακολουθήσω μια διαδρομή ζιγκ-ζαγκ, μπρος και πίσω, μεταξύ της λυτρωτικής και της πραγματιστικής προοπτικής, εν μέρει για την ευκολία της ανάλυσης, αλλά και για να αποφύγω την εντύπωση ότι η μια προοπτική είναι θεμελιώδης και η άλλη δευτερεύουσα.

(1) Από πραγματιστική άποψη, η δημοκρατία είναι ουσιαστικά ένας τρόπος ειρηνικής διευθέτησης αντιτιθέμενων συμφερόντων και απόψεων σε συνθήκες μαζικής κινητοποίησης και επικοινωνίας. Η μεγάλη της αρετή είναι το γεγονός ότι αποτελεί την εναλλακτική λύση στον εμφύλιο πόλεμο ή την καταστολή. Ο Bobbio περιγράφει καλά αυτή την άποψη, όταν αναφέρεται στο δημοκρατικό κράτος ως «το κράτος που ιδρύεται με βάση ένα σύμφωνο μη βίας μεταξύ των διαφορετικών πολιτικών ομάδων και στην αποδοχή από την πλευρά τους ενός συνόλου

κανόνων που επιτρέπουν την ειρηνική επίλυση οποιασδήποτε σύγκρουσης που θα μπορούσε να προκύψει μεταξύ τους».³⁹ Το εν λόγω κράτος συνιστά την τοπική παραλλαγή μιας καθαρά ενδεχομενικής συλλογής θεσμών και πρακτικών (προϊόντος των ιδιαίτερων παραδόσεων της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης που αναπτύχθηκαν σε ορισμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και τις υπερπόντιες παραφύαδες τους), θεσμών και πρακτικών που έχουν βρει τρόπους να καταστήσουν την εξουσία σε έναν βαθμό υπόλογο, διευρύνοντας το φάσμα συμφερόντων που ενσωματώνονται στην πολιτική αρένα και δεσμεύοντας μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού στο πολιτικό σύστημα. Από αυτήν την άποψη, η δημοκρατία σημαίνει πολυκομματικά συστήματα, ελεύθερες εκλογές, ομάδες πίεσης, λόμπυ και όλη εκείνη τη συστοιχία θεσμών και πρακτικών βάσει των οποίων διακρίνουμε την δημοκρατική πολιτική από άλλες σύγχρονες μορφές πολιτικής.

Για πολλούς ανά τον κόσμο που υφίστανται τον εμφύλιο πόλεμο ή τη βίαιη καταστολή, η πραγματιστική δημοκρατία μπορεί να φαντάζει αξιοζήλευτη. Αλλά για εκείνους που βιώνουν τις κατακτήσεις της δημοκρατίας ως δεδομένες, η δημοκρατία δεν θα ήταν επαρκώς νομιμοποιημένη εάν αυτή δεν προσέφερε και κάτι επιπλέον. Διότι η δημοκρατία είναι και υποδοχέας των προσδοκιών που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη πολιτική. Έμφυτη στη σύγχρονη δημοκρατία, και συνάμα σε ένταση με την πραγματιστική της όψη, είναι η πίστη στην κοσμική λύτρωση: η επαγγελία ενός καλύτερου κόσμου μέσω της δράσης του κυρίαρχου λαού. Αυτή η όψη της δημοκρατίας περιβάλλεται από μια αίγλη. Έναντι άλλων σύγχρονων οχημάτων πολιτικής σωτηρίας, η δημοκρατία είναι σχετικά ασαφής. Ως προς την παραστατική απεικόνιση της ουτοπίας κομίζει πολύ λιγότερα από τις περισσότερες μορφές σοσιαλισμού: σπανίως επιστρατεύει τους δήθεν ιστορικούς μύθους που θρέφουν τον εθνικισμό, ενώ από τη σκοπιά της ορθολογιστικής ιδεολογίας δεν μπορεί να συγκριθεί με το φιλελευθερισμό. Εντούτοις, η δημοκρατία στέφεται με ένα φωτοστέφανο καθαγιασμένης αυθεντίας, και είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πώς θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά χωρίς αυτό. Ο πραγματισμός χωρίς την λυτρωτική παρόρμηση οδηγεί κατευθείαν στη διαφθορά. Ας σκεφτούμε, για παράδειγμα, τον θεσμό των εκλογών. Σε ένα καθαρά πραγματιστικό επίπεδο, οι γενικές εκλογές είναι ένας μη βίαιος τρόπος κατανομής της πολιτικής εξουσίας. Συγχρόνως όμως είναι και ένα τελετουργικό δημοκρατικής ανανέωσης, και αν το τελετουργικό αυτό δεν αντιμετωπιστεί με σοβαρότητα από ένα σημαντικό ποσοστό ψηφοφόρων και πολιτικών, οι δημοκρατικοί θεσμοί αποδυναμώνονται. Εάν καταστεί σαφές ότι οι εμπλεκόμενοι δεν βλέπουν τη δημοκρατία παρά μόνο ως ένα «πάρε-δώσε», τότε αυτοί,

αλλά και το ίδιο το σύστημα εν τέλει, διατρέχουν τον κίνδυνο να χάσουν τη νομιμοποίησή τους. Όταν ανοίγει ένα υπερβολικά μεγάλο χάσμα μεταξύ της καθαγιασμένης δημοκρατίας και της ρυπαρής καθημερινότητας της πολιτικής, οι λαϊκιστές τείνουν να καταλάβουν το κενό έδαφος, ευαγγελιζόμενοι, αντί του βρώμικου κόσμου της κομματικής μανούβρας, το απαστράπτον ιδανικό της ανανεωμένης δημοκρατίας. Ακόμη και από τη σκοπιά της πραγματιστικής πολιτικής, οι ζωτικής σημασίας πρακτικές της αμφισβήτησης και της λογοδοσίας αποδυναμώνονται χωρίς την ενέργεια που εκλύεται από την εμπνέουσα, κινητοποιητική, λυτρωτική πλευρά της δημοκρατίας.⁴⁰

(2) Μπορεί λοιπόν εύλογα να υποστηριχθεί ότι, τουλάχιστον σε έναν βαθμό, η επαγγελία της λυτρωτικής δημοκρατίας για σωτηρία είναι όντως απαραίτητη για να λιπανθεί ο μηχανισμός της πραγματιστικής δημοκρατίας, και ότι όταν αυτή απουσιάζει από ένα κατεστημένο πολιτικό σύστημα, μπορεί κάλλιστα να επανεμφανιστεί υπό τη μορφή μιας λαϊκιστικής πρόκλησης. Αλλά η ίδια η αναγκαιότητα αυτής της επαγγελίας προκαλεί την επόμενη αντίφαση από την οποία και τρέφεται ο λαϊκισμός. Διότι το περιεχόμενο της λυτρωτικής επαγγελίας της δημοκρατίας είναι η λαϊκή εξουσία: *εμείς, ο λαός, θα αναλάβουμε τον έλεγχο της ζωής μας και θα αποφασίσουμε για το μέλλον μας*. Δυστυχώς αυτή η επαγγελία έρχεται σε βαθιά και αναπόφευκτη σύγκρουση με τη μορφή της δημοκρατίας που θεωρείται υπό το «ψυχρό» φως του πραγματισμού, και το χάσμα μεταξύ των δύο αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη της λαϊκιστικής διαμαρτυρίας.

Η δεύτερη αυτή αμφισημία αφορά την αντίφαση μεταξύ της δύναμης και της αδυναμίας της δημοκρατίας. Αφ' ενός, η δημοκρατία είναι το ιδανικό λαϊκής κυριαρχίας. Ωστόσο (για να παραθέσω τα ψυχρά σχόλια του Ralf Dahrendorf για τις λαϊκές επαναστάσεις του 1989), «η δημοκρατία είναι μια μορφή διακυβέρνησης και όχι ένα ατμόλουτρο των λαϊκών συναισθημάτων».⁴¹ Με άλλα λόγια, είναι ένας τρόπος διαχείρισης μιας πολιτείας μεταξύ άλλων πολιτειών σε έναν σύνθετο κόσμο. Η επαγγελία είναι ότι σε μια δημοκρατία θα είμαστε σε θέση να έχουμε, σε έναν σημαντικό βαθμό, τον έλεγχο επί των σημαντικών ζητημάτων που μας επηρεάζουν. Αλλά ακόμη και εάν υποτεθεί ότι, «εμείς, ο λαός», μπορούμε να συνδυάσουμε τα διαφορετικά μας συμφέροντά και απόψεις σε μια συνεκτική συλλογική βούληση,⁴² τα σκληρά δεδομένα της πολιτικής και της οικονομικής αλληλεξάρτησης συχνά την καθιστούν υπόσχεση κενή. Αυτή η αμφιλογία πλήττει τις δημοκρατίες ανεξάρτητα από την κλίμακά τους, και δεν μπορεί να αποφευχθεί ούτε μέσω της συμμετοχικής δημοκρατίας των μικρών κοινοτήτων, ούτε μέσω της παγκόσμιας δημοκρατίας που προβάλλεται σήμερα από ορισμένους κύκλους.⁴³ Στο επίπεδο των εθνικών κρατών το πρόβλημα

καθίσταται καταφανές ως το χαίνον χάσμα μεταξύ του αξιώματος ότι μια δημοκρατική κυβέρνηση αντιπροσωπεύει τον λαό και της πολύ περιορισμένης δυνατότητάς της να εξασφαλίσει την οικονομική του ευημερία.

Είναι φυσικό για τους ψηφοφόρους σε μια δημοκρατία να υποθέτουν ότι εφόσον εκλέγουν μία κυβέρνηση για να τους αντιπροσωπεύει, η κυβέρνηση αυτή θα έπρεπε να φροντίζει για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Είναι εξίσου φυσικό για τους πολιτικούς να υπόσχονται στους ψηφοφόρους ότι θα πράξουν τα δέοντα. Άλλωστε, όπως μόλις είδαμε, χωρίς την αίσθηση της δημοκρατικής ανανέωσης –ένα φρέσκο ξεκίνημα που θα κάνει πραγματικά τη διαφορά– είναι δύσκολο να αποτραπεί ο εκφυλισμός των εκλογών σε μία διαδικασία διαφθοράς. Οι κυβερνήσεις όμως δεν μπορούν στην πραγματικότητα να ελέγξουν τις οικονομικές συνθήκες, και στους χαλεπούς καιρούς τα δημοκρατικά συστήματα είναι ευάλωτα σε λαϊκιστικές αντιδράσεις. Ο αρχετυπικός αμερικανικός λαϊκισμός της δεκαετίας του 1890 συνιστά ένα κλασικό παράδειγμα. Οι αγρότες στην αμερικανική Δύση και τον Νότο ήταν σε δεινή οικονομική κατάσταση, παρά το γεγονός ότι είχαν μια εκλεγμένη κυβέρνηση. Όπως ήταν αναμενόμενο, ανταποκρίθηκαν στο μήνυμα ότι το πολιτικό κατεστημένο δεν φρόντιζε για τα συμφέροντά τους επειδή είχε την δική του ατζέντα. Για τους λαϊκιστές η απάντηση ήταν προφανής. Ξεφορτωθείτε «τους πλουτοκράτες, τους αριστοκράτες, και όλους τους άλλους αρουραίους»,⁴⁴ αποκαταστήστε τον λαό στην εξουσία, και όλα θα πάνε καλά.

Έκτοτε αυτού του είδους οι αντιδράσεις στην αμφισημία της δημοκρατικής εξουσίας επανεμφανίζονται περιοδικώς, όποτε οι καιροί γίνονται δύσκολοι. Εάν η κυβέρνηση είναι κυβέρνηση του λαού, γιατί δεν φροντίζει τον λαό; Επειδή είναι στα χέρια των διεφθαρμένων πολιτικών, των εκατομμυριούχων, των Εβραίων, των politically correct πατρώνων των μεταναστών, επειδή είναι όργανα του ΔΝΤ, κ.ο.κ.: η λύση είναι η εκλογή μιας λαϊκής κυβέρνησης, που θα διώξει εκείνους που δρουν με γνώμονα το ίδιο όφελος, θα στείλει πίσω στις πατρίδες τους τους μετανάστες, ή οποιαδήποτε άλλη φαντάζει να είναι η τοπική γιατρεία στη δεδομένη στιγμή. Καθόσον ο λαϊκισμός εκμεταλλεύεται αυτό το χάσμα μεταξύ της επαγγελίας και της επιτέλεσης στη δημοκρατία, οι δυνατότητες επανεμφάνισής του είναι ανεξάντλητες. Διότι ακόμη και στην περίπτωση που ένα λαϊκιστικό κίνημα αποδειχθεί τόσο επιτυχές στον αγώνα του εναντίον των κατεστημένων πολιτικών δυνάμεων ώστε να καταλάβει την εξουσία, θα αποκαλυφθεί εν τέλει και η δική του αδυναμία να ανταποκριθεί στις επαγγελίες του, δημιουργώντας έτσι εκ νέου τις συνθήκες για λαϊκιστικές κινητοποιήσεις.

Ως προς αυτήν την πτυχή της αμφισημίας της δημοκρατίας, είναι εύκολο να δει κανείς γιατί ο λαϊκισμός θεω-

ρείται συχνά ως παρωδία της δημοκρατίας, ίσως και ως απειλή για όλο το σύστημα. Όπως όμως συμβαίνει πάντοτε όταν έχουμε να κάνουμε με τη δημοκρατία, η κατάσταση είναι διφορούμενη, και «ο ρεαλισμός» μπορεί κι αυτός να αποδειχθεί απλοϊκός. Διότι η επαγγελία της λυτρωτικής δημοκρατίας δεν είναι εντελώς απατηλή: είναι όντως γεγονός ότι οι άνθρωποι που πιστεύουν στη δύναμη της συλλογικής δράσης και ενώνουν τις δυνάμεις τους, μπορούν τελικά να ασκήσουν περισσότερη εξουσία απ' ό,τι εάν παραιτούνταν και αφοσιώνονταν στις ιδιωτικές τους υποθέσεις. Τα λαϊκά κινήματα αποδεικνύουν συχνά του λόγου το αληθές, ενώ ένας από τους λόγους για τη συγκριτική δύναμη μερικών κρατών και την αδυναμία άλλων είναι η παρουσία ή η απουσία αυτού του είδους συλλογικής πολιτικής βούλησης. Σε πολλά πολιτικά συστήματα, οι δυνατότητες για συμμετοχή στην εξουσία διαλύονται ελλείψει της κοινής πίστης στη λυτρωτική δημοκρατία. Τα μη ρεαλιστικά οράματα μπορεί να είναι προϋπόθεση πραγματιστικών επιτευγμάτων, αλλά ταυτόχρονα και συνταγή για απογοήτευση. Η δημοκρατία, είναι, απ' ό,τι φαίνεται, υποχρεωμένη να στρέφεται σε δύο αντίθετες κατευθύνσεις, και μάλιστα συγχρόνως.

(3) Μια τρίτη πτυχή της έντασης μεταξύ της λυτρωτικής και της πραγματιστικής όψης της δημοκρατίας αφορά τους δημοκρατικούς θεσμούς και την αλλοτρίωση την οποία αναπόφευκτα προκαλούν. Είναι προφανές ότι η υλοποίηση της δημοκρατικής επαγγελίας για λαϊκή κυριαρχία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω θεσμών που θα καθιστούσαν τη λαϊκή εξουσία δραστική και μόνιμη.⁴⁵ Στενά όμως συνδεδεμένη με τη λυτρωτική πτυχή της δημοκρατίας φαίνεται πως είναι και μια βαθιά αποστροφή προς τους θεσμούς που παρεμβάλλονται μεταξύ των ανθρώπων και των ενεργειών τους, και η λαχτάρα για την άμεση, αδιαμεσολάβητη έκφραση της θέλησης του λαού. Υπάρχει εδώ μια ροπή προς τον ρομαντισμό εδώ που επικαλείται τη ζώσα φωνή του λαού και την αυθόρμητη δράση του.

Έχει σημασία για τη δημοκρατική νομιμοποίηση να θεωρείται η πολιτεία κατά κάποιο τρόπο ως έκφραση του λαού: ανεξαρτήτως δηλαδή του τι πιστεύουμε για την εκάστοτε κυβέρνηση, να θεωρούμε το κράτος δικό μας και όχι κάτι εντελώς ξένο.⁴⁶ Όταν δεν συμβαίνει αυτό, υπονομεύεται η πρακτική δυνατότητα της δημοκρατίας να επιλύει τις πολιτικές διαφωνίες χωρίς βία. Τα περισσότερα προτάγματα για βελτιωμένες εκδοχές της δημοκρατίας επιδιώκουν τη μείωση της αλλοτρίωσης περιορίζοντας την απόσταση λαού και πολιτείας και καθιστώντας την τελευταία πιο ευαίσθητο δέκτη των λαϊκών διαθέσεων. Το πρόβλημα με την ατζέντα αυτή είναι ότι η δημοκρατική διακυβέρνηση σημαίνει θεσμούς. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τι θα έκανε την Εφορία, το Ίδρυμα Κοινωνικής

Ασφάλισης ή ακόμα και την ίδια τη Βουλή να νιώσουν εκφραστές της λαϊκής βούλησης. Θεσμοί, όπως αυτοί, ανακαλούν την ανάλυση του Marx για το κεφάλαιο ως αλλοτριωμένη εργασία που βιώνεται από τον εργάτη όχι ως έκφραση των ελεύθερων δημιουργικών δυνάμεών του, αλλά ως ξένο αντικείμενο που τον εξουσιάζει.⁴⁷ Η δημοκρατία μπορεί να είναι μια πολύ ισχυρή μορφή διακυβέρνησης στο μέτρο που διαθέτει νομιμοποίηση και αναγνωρίζεται ως η δική μας διακυβέρνηση. Αλλά για να λειτουργήσει ως διακυβέρνηση πρέπει να λάβει θεσμικές μορφές που απέχουν πολύ από την αυθόρμητη λαϊκή έκφραση. Όπως παρατηρεί ο Beetham «η δημοκρατία ως μέθοδος διακυβέρνησης δεν είναι οτιδήποτε τυχαίνει να αποφασίσει ο λαός σε μια δεδομένη στιγμή, αλλά το σύνολο των ρυθμίσεων που εξασφαλίζει τον έλεγχο του λαϊκού παράγοντα επί της δημόσιας διαδικασίας λήψης των αποφάσεων σε τρέχουσα βάση».⁴⁸ Δε θα πρέπει λοιπόν να ξενίζει το γεγονός ότι πάντοτε υπάρχει το περιθώριο να γίνονται εκκλήσεις από τους κόλπους των θεσμών στη λαϊκή βούληση ή στην αυθόρμητη δράση του λαού.

Ας σκεφτούμε, παραδείγματος χάριν, ένα θέμα που κινητοποιεί τους λαϊκιστές σε πολλά δυτικά κράτη, τη θέση της ποινικής δικαιοσύνης στη δημοκρατία. Με θεσμικούς όρους, δημοκρατική δικαιοσύνη σημαίνει ρυθμίσεις για την εξασφάλιση της ίσης προστασίας των νόμων σε όλους τους πολίτες. Με άλλα λόγια, το λαϊκό περί δικαίου αίσθημα πρέπει να μεσολαβηθεί μέσα από τις δαιδαλώδεις ατραπούς των προβλεπόμενων νομικών διαδικασιών. Τα αποτελέσματα όμως της ευθυδικίας και της ισονομίας συχνά συγκρούονται με το αυθόρμητο λαϊκό αίσθημα περί δικαίου. Αυτό αφήνει ανοιχτό το πεδίο για τη λαϊκιστική κινητοποίηση της ζώσας λαϊκής βούλησης ενάντια στο νεκρό γράμμα του νόμου. Οι φιλελεύθεροι που φοβούνται τον λαϊκισμό βασανίζονται από το εφιαλτικό φάσμα του όχλου που, υποκινούμενος από δημαγωγούς, παίρνει τον νόμο στα χέρια του, ή του λαϊκού τυράννου που περιφρονεί τους νομικούς τύπους.

Η πτυχή αυτή της λυτρωτικής δημοκρατίας μπορεί να φωτιστεί από την περιφέρη βεμπεριανή ανάλυση των θρησκευτικών θεσμών. Σύμφωνα με τον Weber, η Εκκλησία είναι ένας θεσμός στους κόλπους του οποίου το θρησκευτικό χάρισμα μετατρέπεται σε ρουτίνα. Η εκκλησιαστική ιεραρχία και τελετουργία αντλούν τη νομιμοποίησή τους από τη θεία αρχή, αλλά η vox Dei διαμεσολαβείται από αυτές. Κατά συνέπεια, η Εκκλησία είναι πάντοτε εκτεθειμένη στην αμφισβήτηση εκείνων που επικαλούνται απ' ευθείας το θείο. Ο χαρισματικός ιεροκήρυκας που ηγείται ενός κινήματος θρησκευτικής ανανέωσης ακούει την ίδια τη φωνή του Θεού, παρακάμπτοντας την ιεραρχία και τις τελετουργίες της εκκλησίας· εν τέλει όμως και το δικό

του μήνυμα θα ρουτινοποιηθεί και ο κύκλος θα ξεκινήσει από την αρχή.⁴⁹

Η θέση του λαϊκισμού στη δημοκρατία είναι από ορισμένες απόψεις παρόμοια. Οι λαϊκιστές παρακάμπτουν τους αποστεωμένους θεσμούς και απευθύνονται στον ζώντα λαό, κηρύσσοντας αδιαμεσολάβητα τη vox populi. Όπως είδαμε ωρύτερα, τέτοια κινήματα έχουν συχνά ηγέτες κατά το μάλλον ή ήττον χαρισματικούς, ισχυρές προσωπικότητες ικανές να μετατρέψουν την πολιτική σε υπόθεση προσωπική και άμεση και όχι απόμακρη και γραφειοκρατική. Ο ερασιτεχνισμός και η έλλειψη πολιτικής εμπειρίας μετατρέπονται εν προκειμένω σε πλεονεκτήματα. Η ειρωνεία του πράγματος είναι εμφανής: αυτή καθαυτή η πρόκριση της άμεσης και προσωποποιημένης αντιπροσώπευσης έναντι σύνθετων διαμεσολαβητικών θεσμών δίνει στον ηγέτη μιας λαϊκιστικής κινητοποίησης έναν βαθμό προσωπικής δύναμης που δύσκολα συμβιβάζεται με τα δημοκρατικά ιδεώδη. Με μία έννοια λοιπόν οι ρομαντικές αυτές λαϊκιστικές εκκλήσεις είναι μυωπικές, διότι η δημοκρατία δεν μπορεί στην πραγματικότητα να λειτουργήσει χωρίς την αλλοτρίωση των θεσμών και της επαγγελματικής γνώσης. Θα μπορούσε ωστόσο να υποστηριχτεί ότι, όπως οι θρησκευτικοί θεσμοί στην ανάλυση του Weber, έτσι και οι δημοκρατικοί θεσμοί έχουν ανάγκη την περιοδική αναζωπύρωση της πίστης προκειμένου να ανανεωθούν. Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ριζοσπαστικές λαϊκιστικές κινητοποιήσεις ενάντια στην κομματοκρατία οδηγούν στον σχηματισμό νέων κομμάτων ή στη μεταρρύθμιση των θεσμικών δομών, η δημοκρατία πράγματι αναδεικνύεται ως ένα αυτοδιορθούμενο σύστημα στο οποίο και οι δύο πτυχές παίζουν τον ρόλο τους.⁵⁰

Λαϊκιστικοί και συμμετοχικοί ριζοσπαστισμοί

Έχω υποστηρίξει μέχρι εδώ ότι ο προβληματισμός για τις ριζοσπαστικές λαϊκιστικές κινητοποιήσεις που στοιχειώνουν ακόμη και τις πιο εδραιωμένες δημοκρατίες μπορεί να μας ευαισθητοποιήσει απέναντι στην αναπόδραστη αμφισημία μεταξύ της λυτρωτικής και της πραγματιστικής όψης της δημοκρατίας και την μεταξύ τους ένταση που ενθαρρύνει τον λαϊκισμό. Πρέπει να σημειωθεί, εντούτοις, ότι ο λαϊκισμός δεν είναι το μόνο είδος ριζοσπαστισμού που ανθεί σε αυτό το χάσμα. Πολλές πτυχές του λαϊκισμού είναι παραδόξως οικείες σε κάθε σύγχρονο θεωρητικό της πολιτικής. Πού αλλού έχουμε συναντήσει μια ανάλογη απέχθεια για την πραγματιστική πολιτική των κομμάτων και τους συμβιβασμούς της; Πού αλλού έχουμε δει σχέδια για την ενδυνάμωση του λαού και την επαναφορά της δημοκρατίας στις λαϊκές της ρίζες; Πού αλλού έχουμε ακούσει εκκλήσεις για διαφάνεια, για την αποκατάσταση της αμεσότητας μεταξύ της λαϊκής

βούλησης και της δημοκρατικής πράξης, για την υπέρβαση της αλλοτρίωσης; Πού αλλού, παρά στις θεωρίες της συμμετοχικής δημοκρατίας που προέκυψαν από τα ριζοσπαστικά κινήματα της δεκαετίας του '60 και δεσπόζουν έκτοτε στις φιλοσοφικές συζητήσεις του θέματος;⁵¹

Μπορεί να μας αντιτείνουν εδώ ότι η ριζοσπαστική δημοκρατική θεωρία και η λαϊκιστική ρητορική δεν έχουν τίποτα κοινό, και ότι είναι εξοργιστικό να τις συνδέουμε. Όχι μόνο οι λαϊκιστές ρέπουν προς τη δράση και σπάνια καταφεύγουν στην θεωρία, αλλά το χαρακτηριστικό τους στυλ είναι ένα μείγμα απλοϊκής κοινής λογικής και συναισθηματικών εκκλήσεων, ενώ οι θεωρητικοί της ριζοσπαστικής δημοκρατίας θέτουν την ορθολογική διαβούλευση στο επίκεντρο των θεωριών τους. Ας θυμηθούμε, ωστόσο, ότι (στο θεωρητικό πλαίσιο του Oakeshott) ο «ορθολογισμός» απέχει από την πραγματιστική πολιτική όσο απέχει από αυτήν και η «πολιτική της πίστης», και ότι εύλογα μπορεί να θεωρηθεί ως εκδοχή της τελευταίας. Ο ορθολογισμός των περισσότερων θεωριών της «διαβουλευτικής» δημοκρατίας εμπεριέχει βεβαίως και μια γενναία δόση λυτρωτικής πίστης: πίστη στη μετασχηματιστική δύναμη της διαβούλευσης, πίστη στην ιδέα ότι, εκτιθέμενος ο απλός λαός στη συζήτηση, θα αλλάξει τις απόψεις του στην ορθή (αντιλαϊκιστική) κατεύθυνση.⁵² Μολονότι οι περισσότεροι από τους θεωρητικούς αυτούς θα δίσταζαν να εμπιστευτούν τον λαό στην παρούσα του κατάσταση (εμφορούμενο από τις απόψεις που αποκαλύπτουν οι δημοσκοπήσεις και εκμεταλλεύονται οι λαϊκιστές),⁵³ στόχος τους είναι η πραγματοποίηση των λαϊκών πόθων στο μέλλον, αφού προηγουμένως ο λαός ενημερωθεί και διαφωτιστεί μέσω διαβουλεύσεων σε συνελύψεις πρόσωπο με πρόσωπο.⁵⁴

Δεν είναι του παρόντος να εξετάσουμε τις ερεθιστικές συγγένειες και αντιφάσεις ανάμεσα σε εκείνους που ο Sartori αποκαλεί «περφεξιονιστές» και «πρακτικούς της πολιτικής» [politicos],⁵⁵ καθώς αμφότεροι έλκονται από τη λυτρωτική όψη της δημοκρατίας. Πιο συναφείς με το θέμα μας είναι ίσως οι προσπάθειες να αναβαθμιστεί θεωρητικά η πραγματιστική όψη της δημοκρατίας, καθόσον μεγάλο μέρος των πρόσφατων δοκιμών περί δημοκρατίας γράφονται από τη σκοπιά της «απομάγευσης». Θεωρίες της δημοκρατίας που εμπνέονται από τον μεταμαρξισμό και τον μεταμοντερνισμό επιδιώκουν ρητά να απογυμνώσουν τη δημοκρατία από τα λυτρωτικά της χαρακτηριστικά, υπογραμμίζοντας τη μη μεσσιανική πλευρά της. Πρόκειται για τη δημοκρατία χωρίς θεμέλια, τη δημοκρατία εννοούμενη ως ανοιχτή πολιτική πρακτική, μια δημοκρατία από την οποία δεν θα πρέπει να αναμένουμε και πολλά.⁵⁶ Υπό το πρίσμα όμως της ανάλυσης που προηγήθηκε, το πιθανότερο είναι ότι κάθε προσπάθεια να εξαληφθεί η λυτρωτική όψη της δημοκρατίας θα

καταλήξει σε αυτοματαίωση. Το να προσεγγίζει κανείς τη δημοκρατία κατ' αυτόν τον τρόπο είναι σαν να προσπαθεί να διατηρήσει μια Εκκλησία χωρίς πίστη. Στην πολιτική, όπως και στη θρησκεία, η απώλεια της πίστης οδηγεί συνήθως στη διαφθορά και εκκωρεί το έδαφος σε αναγεννητικά κινήματα.⁵⁷

Συμπέρασμα

Στο άρθρο αυτό υποστήριξα ότι η εξέταση του λαϊκισμού φωτίζει την αναπόφευκτη αμφισημία της δημοκρατίας. Η ένταση ανάμεσα στις δύο όψεις της υποθάλπει διαρκώς λαϊκιστικές κινητοποιήσεις. Οι δε προσπάθειες διαφυγής σε μια αμιγώς πραγματιστική ερμηνεία της δημοκρατίας είναι απατηλές, καθόσον η δύναμη και η νομιμοποίηση της δημοκρατίας ως πραγματιστικού συστήματος συνεχίζει να εξαρτάται, εν μέρει τουλάχιστον, από τα λυτρωτικά της στοιχεία. Το γεγονός αυτό αφήνει πάντοτε πεδίο δράσης στον λαϊκισμό ο οποίος και συνοδεύει τη δημοκρατία σαν σκιά.

Μετάφραση: Γιώργος Κατσαμπέκης,
Γρηγόρης Ανανιάδης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το άρθρο πρωτοδημοσιεύτηκε στη βρετανική επιθεώρηση *Political Studies*, τ.χ. 47, 1999, σ. 2-16.

Είμαι ευγνώμων για τα κριτικά τους σχόλια στους συμμετέχοντες στα σεμινάρια των πανεπιστημίων του Μάντσεστερ, του Γουέστμινστερ, του Μπέρμιγχαμ και του Σέφιλντ καθώς και στα workshops του ECPR στη Βέρνη, όπου πρωτοεισηγήθηκα τις ιδέες που αναπτύσσω εδώ. Είμαι ιδιαίτερα υποχρεωμένη στους συναδέλφους μου John Horton και Andrew Dobson και στους κριτές της επιθεώρησης *Political Studies* για τα σχόλιά τους σε προηγούμενες εκδοχές του παρόντος.

- 1 H.-G. Betz, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe* (Houndmills, Macmillan, 1994), σ. 4. Τα κινήματα τα οποία καλύπτει η έρευνα του Betz είναι το γαλλικό Front National, το αυστριακό FPÖ, η Lega Nord στην Ιταλία, το Vlaams Block στο Βέλγιο, τα ελβετικά Autorpartei και Tessin League, το γερμανικό Republikaner, τα Προοδευτικά Κόμματα της Δανίας και της Νορβηγίας, και η Νέα Δημοκρατία της Σουηδίας. Άλλες πολιτικές κινήσεις που είναι λαϊκιστικές με την έννοια που αποδίδουμε στον όρο εδώ είναι το Reform Party της Αλμπέρτας, το One Nation Party της Paulin Hanson στην Αυστραλία, καθώς και οι υποψηφιότητες του Ross Perot και του Pat Buchanan στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές.
- 2 T. S. Di Tella, «Populism into the twenty-first century», *Government and Opposition*, 32 (1997), 187-200, σ. 190.
- 3 Για μια φιλόδοξη πρόσφατη προσπάθεια βλ. D. Westlund, *The Politics of Popular Identity: Understanding Recent Populist Movements in Sweden and the United States* (Lund, Lund University Press, 1996). Το βιβλίο των G. Ionescu and E. Gellner (επιμ.), *Populism: its Meanings and National Characteristics* (Λονδίνο, Weidenfeld και Nicholson, 1969), αποτελεί μία κλασική, αλλά παρωχημένη πλέον επισκόπηση των ποικίλων κινήματων που αποκαλούνται «λαϊκιστικά». Για μια φαινομενολογική προσέγγιση, που ταξινομεί τα λαϊκιστικά κινήματα σε είδη και δεν επιχειρεί να εκπονήσει μια γενική θεωρία βλ. M. Canovan, *Populism* (Νέα Υόρκη,

- Harcourt Brace Jovanovich, 1981) και M. Canovan, «Two strategies for the study of populism», *Political Studies*, 30 (1982), 544-52. Με βάση την διάκριση που γίνεται στα έργα αυτά μεταξύ του «αγροτικού» και του «πολιτικού» λαϊκισμού, τα φαινόμενα που πραγματευόμαστε στο παρόν άρθρο εμπίπτουν στην κατηγορία του «πολιτικού» λαϊκισμού.
- 4 P. A. Taggart, *The New Populism and the New Politics: New Protest Parties in Sweden in a Comparative Perspective* (Λονδίνο, Macmillan, 1996), σ. 32.
 - 5 Βλ. J. Haider, *The Freedom I Mean* (Pine Plains, Swan, 1995), σ. 104, 88.
 - 6 Ο Taggart υποστηρίζει ότι η «νέα πολιτική» των οικολογικών, των ειρηνιστικών και των φεμινιστικών κινημάτων είναι «περιληπτική», ενώ ο «νέος λαϊκισμός» ρέπει προς τον αποκλεισμό κοινωνικών ομάδων όπως οι μετανάστες ή οι αποδέκτες της κοινωνικής πρόνοιας. Θα μπορούσε όμως να υποστηριχθεί ότι και οι φορείς της «νέας πολιτικής» οροθετούνται αρνητικά προς την αδαή πλειοψηφία που δυσφορεί με τις προτεραιότητες των ελίτ, όπως και ο ίδιος ο Taggart παραδέχεται (*The New Populism*, σ. 33, 35).
 - 7 J. Marcus, *The National Front and French Politics* (Λονδίνο, Macmillan, 1995), σ. 54. Για άλλα πρόσφατα παραδείγματα βλ. P. Manning, *The New Canada* (Toronto, Macmillan, Canada, 1992), σ. 2 και «Paulin's People», *The Weekend Australian*, 17-18 May 1997, review section, σ. 1.
 - 8 Σχετικά με το παράδειγμα της Σκανδιναβίας βλ. Betz, *Radical Right-Wing Populism*, σ. 42-47, 110-2; Taggart, *The New Populism*, σ. 34.
 - 9 Για παραλλαγές της ιδεολογίας αυτής βλ. C. Lasch, *The True and Only Heaven: Progress and its Critics* (Νέα Υόρκη, Norton, 1991) και P. Piccone, «From the New Left to the New Populism», *Telos* 101 (1994), 173-208. Για μια πρώιμη καταγραφή του λαϊκιστικού αυτού ρεπερτορίου νωρίτερα στον εικοστό αιώνα βλ. M. Canovan, G. K. Chesterton: *Radical Populist* (Νέα Υόρκη, Harcourt Brace Jovanovich, 1977).
 - 10 Kazin, *Populist Persuasion*, σ. 4. Μία περισσότερο θεωρητική προσέγγιση του λαϊκισμού ως πολιτικού λόγου, μπορεί να αναζητηθεί στο Westlund, *The Politics of Popular Identity*.
 - 11 Για μια ανάλυση του κινήματος του Χαρτισμού με παρεμφερείς όρους, βλ. G. S. Jones, *Languages of Class: Studies in English Working Class History 1832-1982* (Cambridge, Cambridge University Press, 1983), σ. 96-100.
 - 12 Βλ. M. Canovan, «"People", politicians and populism», *Government and Opposition*, 19 (1984), 312-27.
 - 13 Κατά τα φαινόμενα η ορολογία επιβιώνει στις αγροτικές επαρχίες του Καναδά. Η 14η αρχή του «Κειμένου Αρχών» που εξέδωσε το Μεταρρυθμιστικό Κόμμα το 1991 διακηρύσσει ότι «Πιστεύουμε στην κοινή λογική των κοινών ανθρώπων». Manning, *The New Canada*, σ. 361.
 - 14 Σχετικά με τη «σιωπηλή πλειοψηφία» βλ. Kazin, *Populist Persuasion*, σ. 252. Για ένα ανάλογο κίνημα στη σύγχρονη Ευρώπη βλ. Haider, *The Freedom I Mean*, σ. 68.
 - 15 Για παραδείγματα βλ. Manning, *The New Canada*, σ. 123, «Pauline's Peaople», σ. 1.
 - 16 Βλ. Westlund, *The Politics of Popular Identity*, σ. 203. Το έργο του E. Shils, *The Torment of Secrecy* (Λονδίνο, Heinemann, 1956) είναι μια συστηματική κριτική αυτής της πλευράς του λαϊκισμού.
 - 17 Βλ. R. S. Katz and P. Mair, «Changing models of party organization and party democracy», *Party Politics*, 1 (1995), 2-28, ειδικά σ. 24.
 - 18 J. Hayward (επιμ.), *The Crisis of Representation in Europe*, Λονδίνο, Frank Cass, 1995.
 - 19 Kazin, *Populist Persuasion*, σ. 16 και αλλού.
 - 20 Taggart, *The New Populism*, σ. 2, 37. Για τον λαϊκισμό του George Wallace βλ. Kazin, *Populist Persuasion*, σ. 221-42.
 - 21 Westlund, *The Politics of Popular Identity*, σ. 106, 177.
 - 22 Betz, *Radical Right-wing Populism*, σ. 4. Οι κατηγορίες αυτές συζητούνται στο Canovan, *Populism*, σ. 158-69. Βλέπε επίσης Di Tella, «Populism into the twenty-first century», σ. 196-7_ A. Bozoki and M. Sfikosd, «Civil society and populism in the Eastern European democratic transitions», *Praxis International*, 13 (1993), σ. 224-41.
 - 23 Haider, *The Freedom I Mean*, σ. 106. Η ελβετική εμπειρία επιβεβαιώνει ότι οι τεχνικές αυτές δε μπορεί να εξισώνονται, άνευ ετέρου, με τον λαϊκισμό. Πρβλ. K. W. Kobach, *The Referendum: Direct Democracy in Switzerland* (Aldershot, Dartmouth, 1993)_ W. Linder, *Swiss Democracy: Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies* (Νέα Υόρκη, St. Martin's, 1994).
 - 24 Βλ. Westlund, *The Politics of Popular Identity*, σ. 209.
 - 25 I. Budge, *The New Challenge of Direct Democracy* (Cambridge, Polity, 1996)_ T. E. Cronin, *Direct Democracy: The Politics of Initiative, Referendum and Recall* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1989).
 - 26 B. Holden, *Understanding Liberal Democracy* (Νέα Υόρκη, Philip Alan, 1988), σ. 5. Για την υπεράσπιση της θέσης ότι η δημοκρατία σημαίνει κατ' ουσίαν την κυριαρχία της πλειοψηφίας που θα έπρεπε να επιτυγχάνεται με τον αμεσότερο δυνατό τρόπο, βλ. I. McLean, *Democracy and the New Technology* (Cambridge, Polity, 1989).
 - 27 D. Beetham, «Liberal Democracy and the Limits of Democratization», στο D. Held (επιμ.), *Prospects for Democracy*, *Political Studies*, Special Issue, XL (1992), 40-53, σ. 41.
 - 28 R. A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory* (Σικάγο, University of Chicago Press, 1956), σ. 4-6, 34_ W. H. Riker, *Liberalism Against Populism: A Confrontation between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice* (San Francisco, Freeman, 1982). Η μεταπολεμική γενιά πολιτικών επιστημόνων ήταν τόσο ανήσυχη για τον κίνδυνο που ο αντιπροσώπευε ο λαϊκισμός για τον φιλελευθερισμό ώστε επεξεργάστηκε τη θεωρία που επρόκειτο να αποκληθεί (από τους επικριτές της) «θεωρία του δημοκρατικού ελιτισμού». Για παραδείγματα, βλ. G. Sartori, *Democratic Theory* (Detroit, Wayne State University Press, 1962), σ. 72-128_ S. M. Lipset, *Political Man* (Λονδίνο Heinemann, 1960), σ. 97-130_ Shils, *The Torment of Secrecy*, σ. 98-104_ W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society* (Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul, 1960), σ. 227-30. Κλασικές κριτικές του ρεύματος αυτού: P. Bachrach, *The Theory of Democratic Elitism - a Critique* (Βοστώνη, Little Brown, 1967)_ C. Pateman, *Participation and Democratic Theory* (Cambridge, Cambridge University Press, 1960).
 - 29 G. Sartori, *The Theory of Democracy Revisited* (Chatham, NJ, Chatham House, 1987), Vol.1, σ. 7-8, 12, 46, 81. Βλέπε επίσης N. Bobbio, *The Future of Democracy* (Cambridge, Polity, 1987), σ. 8, 26-7.
 - 30 Πρβλ. Τη θέση που διατύπωσε ο Iain McLean με αφορμή τις δίκες μαγισσών στο Σάλεμ: «Αν η απόφαση να καούν οι μάγισσες προέκυψε από συζήτηση και την ψήφο της πλειοψηφίας, τη θεωρώ δημοκρατική». *Democracy and The New Technology*, σ. 36.
 - 31 M. Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays* (Λονδίνο, Methuen, 1962)_ *On Human Conduct* (Οξφόρδη, Clarendon, 1975).

- 32 M. Oakeshott, *The Politics of Faith and the Politics of Scepticism* (New Haven, Yale University Press, 1996), σ. 21-38.
- 33 Oakeshott, *The Politics of Faith*, σ. 21-2, 30, 38.
- 34 Oakeshott, *The Politics of Faith*, σ. 108.
- 35 Oakeshott, *The Politics of Faith*, σ. 128
- 36 A. Przeworski, *Democracy and the Market* (Cambridge, Cambridge University Press, 1991), σ. 95.
- 37 J. Gray, *Post-liberalism: Studies in Political Thought* (Λονδίνο, Routledge, 1993), σ. 327.
- 38 Βλ. N. Bobbio, *The Future of Democracy*, σ. 41_ D. B. Magleby, *Direct Legislation: Voting on Ballot Propositions in the United States* (Baltimore, John Hopkins University Press, 1984), σ. 181.
- 39 N. Bobbio, «Democracy and the International System», στο D. Archibugi και D. Held (επιμ.), *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order* (Cambridge, Polity, 1995), σ. 17-41, σ. 33.
- 40 Βλ. C. Lefort, *The Political Forms of Modern Society* (Cambridge, Polity, 1986), σ. 279_ C. Lefort, *Democracy and Political Theory* (Cambridge, Polity, 1988), σ. 17-9.
- 41 R. Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe* (Λονδίνο, Chatto and Windus, 1990), σ. 10.
- 42 Σχετικά με τα προβλήματα που προκύπτουν βλ. Riker, *Liberalism Against Populism*.
- 43 Archibugi και Held, *Cosmopolitan Democracy*.
- 44 Παρατίθεται στο N. Pollack, *The Populist Mind* (Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1967), σ. 337.
- 45 S. Holmes, *Passions and Constraints: On the Theory of Liberal Democracy* (Σικάγο, University of Chicago Press, 1995), σ. 8, 163-4, 167.
- 46 D. Beetham, *Legitimation of Power* (Λονδίνο, Macmillan, 1991), σσ. 94, 132-4.
- 47 K. Marx, *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844* (Μόσχα, Foreign Languages Publishing House, 1961), σ. 69.
- 48 Beetham, «Liberal Democracy and the Limits of Democratization», σ. 42.
- 49 M. Weber, *The Sociology of Religion* (Λονδίνο, Methuen, 1965), σ. 46-79.
- 50 V. Bogdanor, «Western Europe», στο D. Butler and A. Ranney (επιμ.), *Referendums Around the World: the Growing Use of Direct Democracy* (Houndmills, Macmillan, 1994), σ. 24-97, σ. 69_ Budge, *The New Challenge of Direct Democracy*, σ. 103-4. Πρβλ. B. Ackerman, *We the People: I: Foundations* (Cambridge MA, Harvard University Press, 1991).
- 51 Kazin, *Populist Persuasion*, σσ. 195-8_ N. Birnbaum, «What can we learn from the movements of 1968?», *Constellations*, 1 (1994), 144-57.
- 52 Pateman, *Participation and Democratic Theory*, σ. 42-4_ B. Barber, *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age* (Berkeley, CA, University of California Press, 1984), σ. 119, 152-4, 232, 237_ J. Dryzek, *Discursive Democracy: Politics, Policy and Political Science* (Cambridge, Cambridge University Press, 1990), σ. 119-20_ Fishkin, *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform* (New Haven, Yale University Press, 1991), σ. 81.
- 53 Βλ. Cronin, *Direct Democracy*, σ. ix.
- 54 Βλ. Pateman, *Participation and Democratic Theory*, σ. 42-4_ Barber, *Strong Democracy*, σ. 119, 152-4, 232, 237_ J. Fishkin, *Democracy and Deliberation*, σ. 81.
- 55 Ο Sartori υποστηρίζει ότι «ο περφεξιονιστής [...] προσδίδει στον δημαγωγό αξιοπιστία». *Theory of Democracy Revisited*, 1, σ. 82.
- 56 Βλ. C. Mouffe, *The Return of the Political* (Λονδίνο, Verso, 1993), σ. 4-6, 145_ J. Keane, «Democracy and the Media - Without Foundations», στο Held, *Prospects for Democracy*, 116-29, σ. 123-6_ M. Warren, «What should we expect from more democracy?», *Political Theory*, 24 (1996), 241-70_ M. Saward, «Postmodernists, pragmatists and the justification of democracy», *Economy and Society*, 23 (1994), 201-16.
- 57 Βλ. Oakeshott, *The Politics of Faith*, σ. 108-13.

LE LIVRE OUVERT
LA NOUVELLE LIBRAIRIE FRANCOPHONE D'ATHÈNES !

Venez découvrir notre vaste choix de livres de poche, d'essais, de beaux-livres, de livres jeunesse, d'ouvrages sur la Grèce, le voyage, la cuisine gourmande... sans oublier la presse quotidienne et magazine !

Heures d'ouverture :		Solonos 77, 10679 Athènes (à cinq minutes de l'Institut Français)
Lundi : 9h-17h	Jeudi : 9h-20h	Tel : 210 36 29 703, Tel/Fax : 210 36 29 438
Mardi : 9h-20h	Vendredi : 9h-20h	info@lelivreouvert.gr
Mercredi : 9h-17h	Samedi : 9h-15h30	